

Лахно В. Обмеження в громадянських правах остарбайтерів Полтавщини на теренах Батьківщини // Полтавщина: Історичні шляхи та перспективи розвитку. — Полтава: АСМІ, 2007. — С. 73-76.

*Віта Лахно,
асистент кафедри історії України
ПДПУ імені В.Г.Короленка*

ОБМЕЖЕННЯ В ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВАХ ОСТАРБАЙТЕРІВ ПОЛТАВЩИНИ НА ТЕРЕНАХ БАТЬКІВЩИНИ

У статті розглядається доля колишніх остарбайтерів Полтавської області після їх репатріації, обмеження громадянських прав повернутих громадян із Німеччини. Робиться спроба класифікувати репатріантів за групами залежно від їх допуску до роботи та навчання.

Однією з категорій населення Полтавської області, яка довгий час залишалася поза увагою дослідників є колишні «східні робітники» нацистського рейху». Основною причиною цього стало тривале замовчування органами влади факту їхнього існування. Майже до розпаду СРСР, в якому ці люди довгий час мали статус колаборантів, про їхню долю не прийнято було говорити.

Однак долі цих людей, кинутих, здебільшого, у підлітковому віці у вир протистояння двох тоталітарних імперій потребує детального дослідження. Серед багатьох поневірянь які довелося їм пережити у роки другої світової війни особливе місце належить процесові репатріації

Уперше говорити про хід репатріації, фільтрування та повернення до суспільного життя радянського гатунку почали з утворенням незалежної української держави. Для більшості українських громадян стали відомими факти існування такої категорії населення як колишні примусові робітники, вивезені в часи окупації до країн Третього Рейху. З'явилися перші публікації із розповідями про своє минуле, навіть почали виходити в світ окремі наукові доробки, котрі безпосередньо стосувалися долі колишніх остарбайтерів. Зараз цими проблемами

займаються такі вітчизняні науковці як С.Гальчак [2], Г.Грінченко [7], А.Меляков [5], Т.Пастушенко [8] та П.Полян [9].

Є певні зрушення і у дослідженні минулого остарбайтерів із Полтавського краю. Цією проблемою активно займається О.Сидоренко [10]. А у Полтавському державному педагогічному університеті імені В.Г.Короленка уже кілька років поспіл реалізовується усно історичний проект „Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів Полтавщини”. Саме його матеріали — спогади колишніх остарбайтерів і лягли в основу цієї статті.

Перша хвиля повернення колишніх остарбайтерів припадає на осінь 1944 р., час, коли війська радянської та союзницької армій перенесли бойові дії на територію Німеччини. Проте, ставлення до цих людей з боку як органів влади, так і «звичайного» населення (радянських воїнів, односельчан, співробітників тощо) було неоднозначним: від співчутливого та радісного (останнє, як правило, з боку родичів) до ображально-принизливого. Причому «тавро», поставлене ще на примусових роботах у країнах Третього Рейху, переслідувало людину все життя, супроводжуючись обмеженнями її громадянських прав.

Уперше недоброзичливе ставлення остарбайтери відчували на собі з боку радянських «воїнів-визволителів». Так, М.Коваль описує випадок, який трапився у березні 1945 року в районі міста Бунцлау (сучасний польський Болеславець), де розташувалися війська I-го Українського фронту. Там до жінок і дівчат військовослужбовцями радянської армії було застосовано «знуцання і навіть згвалтування» [4, с.75]. У воєнній комендатурі міста Ельс заступник коменданта з політчастини капітан Балаян «дивиться на звільнених жінок та дівчат як на «другосортних». Він, наприклад, заявив: «Нехай вони поведуться як хочуть, лишби все було без шуму». У ніч з 23 на 24 лютого п'яна група офіцерів і курсантів (35 чоловік) з'явилася до фільварку Гуттенберг і вчинила дебош та насильство над звільненими жінками [1, с.128].

Таким чином, «репатріантів розглядали якщо не як «зрадників Батьківщини», то, принаймні, як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на фашистів» — робить висновок В.Даниленко [3, с.7].

Уже при відправленні на Батьківщину колишні остарбайтери зіткнулися з рядом проблем. Інколи вони змушені були повертатися додому пішки, не маючи потрібного одягу та достатньої кількості харчів. Першими труднощами, з якими зіткнулися репатріанти, було працевлаштування. Вже по поверненні на територію Радянського Союзу, інколи, навіть не діставшись до рідні, їх відразу ж відправляли на різноманітні важкі роботи, пояснюючи це таким чином: «Вам потрібно віддати борг перед Батьківщиною», вважаючи репатріантів зрадниками. На т. зв. «відробітках» вони працювали в найтяжчих умовах, подібних до робіт в'язнів ГУТАБу. Але жодним офіційним юридичним документом колишні остарбайтери не прирівнювалися до ув'язнених. Таких людей виокремимо в першу групу.

Другу групу становить та частина репатріантів, котра не потрапивши у своєрідне «заслання», були вимушені безоплатно відпрацьовувати свою «провину» за місцем проживання. Так, К.Г.Герасимова повідомила, що її відразу після повернення додому у сільраді змусили відпрацьовувати 2 місяці виконавцем (виконувати різноманітну поточну роботу) і лише потім їй надали неперестигну роботу у колгоспі. Вона стала телятницею [17, арк. 30].

До третьої групи відносяться остарбайтери, для яких, працевлаштування стало проблемою. Так, жителька міста Полтави О.А.Мурашина пригадує: «Десять год ніхто не приймав на роботу! Ніхто! Уже я, де це, 45 году маю місяці освободилася, 1 мая. Я приїхала 10 числа додому і не принімали до 56 году. Ніхто не приймав ніде... Нас считали, шо ми враги Родіни. Да це вже Верховна Рада, як стала у 90-их годах, тоді нас принімали до, ето самое, до бойових дійствій. А тож нас призирали, це «фашисти». І на роботу та брат двоюродний, моєї мами двоюродний брат, так він мене ото встроїв, а то ніде не можна було встроїться. Шо Ви?» [13, арк. ...]. К.Я.Анкудіна також зауважує, що при влаштуванні на роботу до Полтавського шпиталю їй було відмовлено, оскільки вона «була в Германії» [11, арк. 6].

По-іншому склалася доля сільських мешканців, які відмічають співчутливе ставлення до себе. Їх жаліли, родина радісно зустрічала. Та й претендували вони не набагато: за кордон не прагнули виїжджати, навчатися у ВНЗ бажаючих було

небагато. При працевлаштуванні їм радо надавали непрестижну роботу в колгоспі (як правило, дояркою, ланковою, конюхом, пастухом тощо). Та якщо остарбайтер Третього Рейху прагнув отримати роботу в місті, перед ним відразу поставали пов'язані з цим труднощі. «Я сразу не схотіла тут у колгоспі робить, а пішла на валішну (виготовлення валянок. — *В.Л.*) — у городі устроїлась. Хоть тоді на валішну мені не давали роботи, шо в Німеччині...» — пригадує уроженка села Таранушичі (нині село Кірове) Г.М.Ромас [12, арк. 21].

Зважаючи на значну кількість репатріантів, державні органи не мали можливості їх усіх відправити на відробітки. Більшість із них повернулися додому, намагалися влаштуватися на роботу чи продовжити покинуте навчання. У своїх інтерв'ю вони зазначають, що роботи і так було достатньо, «тоді всі працювали за мізерну платню чи натуроплату». Їх можна об'єднати в окрему групу репатріантів, які не зазнали труднощів у працевлаштуванні.

Отже, колишнім остарбайтерам судилося працювати на важких, трудомістких, непрестижних, часто шкідливих роботах. Непоодинокими були випадки, коли робота на Батьківщині була більш виснажливою, аніж у Німеччині. Разом з тим, така нерівність у працевлаштуванні та можливостях кар'єрного зростання йшла у розріз з конституційним правом на вільний вибір професії проголошеними сталінською конституцією 1937 р.

Окрім труднощів, пов'язаних із працевлаштуванням, колишні остарбайтери зіткнулися й з перешкодами у здобутті освіти. Траплялися випадки, коли навіть дітям, які були у Німеччині, при поверненні на Батьківщину, незаконно відмовляли в прийомі до школи. І тільки особисті зв'язки допомагали в отриманні проголошеного Основним законом права кожної радянської людини на освіту. Так, жительці міста Лубен М.Я.Перебийнос відмовили у продовженні навчання. Коли Меланія Яківна після війни вирішила піти до 6 класу, її не взяли до школи: «Те дети, которые были в Германии, подростки, их в школу не брали! ... в том числе и мне отказывали в школу. ... Затем через знакомых, через круг знакомых, дали мне разрешение... и я поступила...» [16, арк. 8].

Проблеми у колишніх остарбайтерів виникали і при вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. «... Мені можна було піти учитися на

врача, то мене не взяли, бо я була в Германії», — оповідає К.Я.Анкудіна [11, арк. 6]. А от М.Я.Перебийнос вдалося вступити до медучилища, проте її класний керівник суворо попередив: «Хочешь учится, значит так: нигде ни слова, где была, что видела, что делала — ни звука. А то будешь отчисленная сразу...» [16, арк. 8].

Інколи колишні остарбайтери стикалися з спротивом керівництва підприємств, яке перешкоджало їм продовжувати навчання. Навіть після отримання виклику із навчального закладу їх не відпускали на здачу іспитів. Подібний випадок трапився з уроженцем села Довгалівка Велико-Багачанського району П.І.Проскурою. Той після відмови начальника шахти, де він відпрацьовував свою «ганьбу», звернувся до прокурора, який порадив робітникові їхати на екзамени до технікуму за викликом і не питати дозволу ні в кого, оскільки «... він (начальник шахти. — *В.Л.*) не мав права затримувати тебе (П.І.Проскуру. — *В.Л.*) на здачу екзаменів» [15, арк. 5]. Так Петро Іванович і вчинив: не отримавши від керівництва документів, приїхав до Красногорівки до технікуму, де успішно склав іспити й розпочав навчання. Його документи були надіслані керівництвом шахти вже на вимогу технікуму.

Окрім цього, одним із методів приниження колишніх остарбайтерів була заборона приймати їх до лав комсомолу та партії. Як правило, їм встановлювався негласний випробувальний термін. «... В комсомол не приймали 4 годи» — повідомляє жителька села Нестеренки Полтавського району Н.П.Сорока [14, арк. 12].

Окрім вищезазначених обмежень громадянських прав також зустрічаються такі як: неприязне ставлення оточуючих; проблеми при оформленні виїздів за кордон; труднощі в отриманні квартири; відчуття провини, покинутості, непотрібності; боязнь за своє життя чи рідних; сімейні проблеми; обмеження в правах найближчих родичів [9, с.556-559].

Один з перших дослідників історії остарбайтерів Полтавщини М.Назаренко зазначає, що не всі остарбайтери були обмежені у своїх громадянських правах. Окремі репатріанти були відзначені урядовими нагородами і брали активну

участь у громадському житті країни [6, с.130]. Але, як правило, це були скоріше за все винятки.

Таким чином, у повоєнні роки на теренах Полтавської області з'явилася окрема категорія громадян — колишні остарбайтери, тобто працівники на підприємствах Третього Рейху під час другої світової війни. Однак влада не вважала за необхідне про них згадувати: їх не вважали учасників війни, прирівнюючи до зрадників, політичних в'язнів, чи просто неблагонадійними особами. У результаті цього по-різному було й ставлення до них після репатріації та повернення до СРСР серед простого населення та представників місцевої влади. Одні відразу ж відправлялися на каторжні роботи, другі повинні були безоплатно відробляти «свою провину» на місці проживання, треті взагалі не могли ніде працевлаштуватися, а четверті (переважно мешканці сільської місцевості) з певними застерегами мали можливість працювати на фізично виснажливих роботах. Разом з цим репатріанти зустрічалися з незаконними обмеженнями їхніх конституційних громадянських прав на освіту, житло, соціальний захист тощо.

Примітки

1. Бордюгов Г. Преступления против гражданского населения // Свободная мысль. — 2004. — №7. — С. 119-145.
2. Гальчак С. Етапування «східних робітників» з Поділля в нацистське рабство // «Тобула неволя...». Спогади і листи остарбайтерів. Науково-документальне видання / Авт.-упоряд. Т.В.Пастушенко, М.Ю.Шевченко. — К.: НАН України; Інститут історії України, 2006. — С. 50-62.
3. Даниленко В. Невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині // Народна армія. — 2002. — 12 листопада. — С. 7.
4. Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. — 1998. — №10. — С.68-75.

5. Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-остарбайтерів // Україна модерна. — Число 11. — С.139-155.
6. Назаренко М. Депортація населення Полтавщини в Німеччину. 1941-1943 рр. // Третя полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали / Відп. ред., упорядник Войналович В.А. — Полтава, 1994. — С. 123-130.
7. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. — Харків: Видавничий Дім „Райдер”, 2004. — 236 с.; Ї ж: Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу // Україна модерна. — Число 11. — С.111-126.
8. Пастушенко Т. Остарбайтери — українські примусові робітники нацистської Німеччини // Історія в школах України. — 2004. — №9-10. — С. 55-58.; Ї ж: Спогади «остарбайтерів» — інший погляд на війну // «Тобула неволя...». Спогади і листи остарбайтерів. Науково-документальне видання / Авт.-упоряд. Т.В.Пастушенко, М.Ю.Шевченко. — К.: НАН України; Інститут історії України, 2006. — С. 63-81.
9. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 896 с.
10. Сидоренко О. Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан — в'язнів нацистських концтаборів. — Полтава: АСМІ, 2003. — 124 с.; Його ж: Книга життя українських «остарбайтерів». — Полтава: АСМІ, 2005. — 154 с.
11. Фонд Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка в Державному архіві Полтавської області (далі — Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО). — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.3.
12. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.12.
13. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.40.
14. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.43.
15. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.47.
16. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.48.

